

UiT Norges arktiske universitet

Lys og mørke hos Bergsland

1 åarjelsaemien gieledotkemebjieh

Levanger, 2–4 oktober 2019

Ove Lorentz
Pensjonist

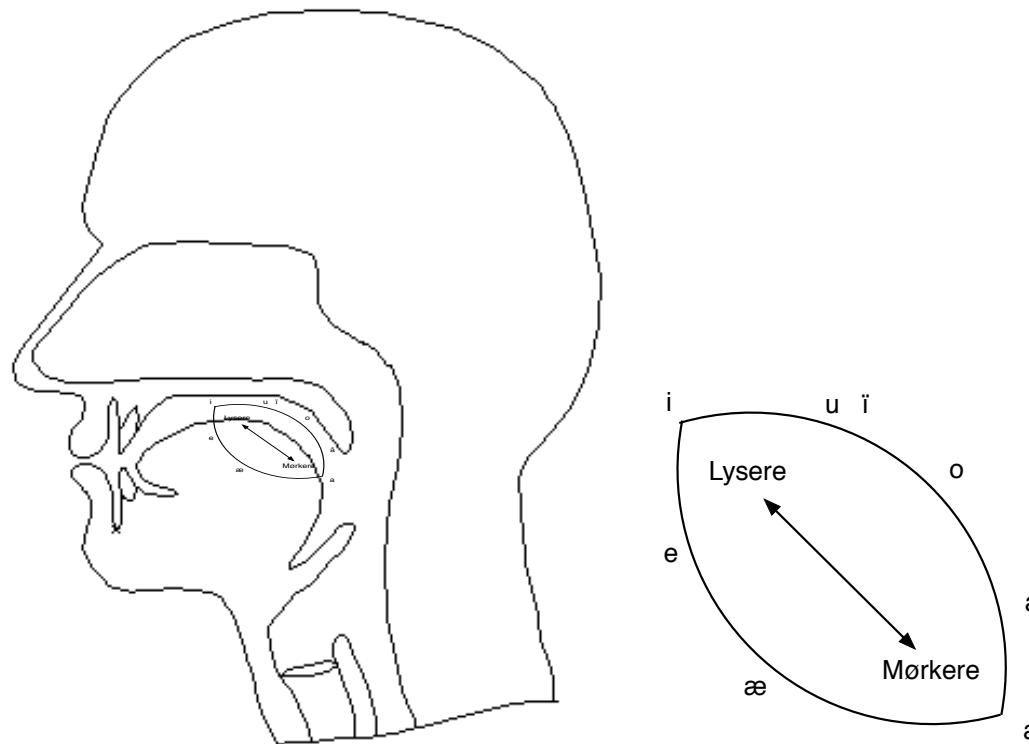
Sørsamisk er i endring

- Skal vi skrive **Byrkije** eller **Burkije**? Et opprør er i gang!
- Bergslands grammatikk:
 - y er en vokal som skal finnes foran «mørke» vokaler, etter palatalisert konsonant (**gyrhkesjidh** [gjɔrhke-] ‘gå til kirke’)
 - u skal finnes foran «lyse» vokaler (**gurhkestidh** ‘stamme, stotre’)
- Men høres forskjellen i de trykklette vokalene? Kanskje bare hos eldre? Kanskje bare i noen av dialektene?

Lys og mørk

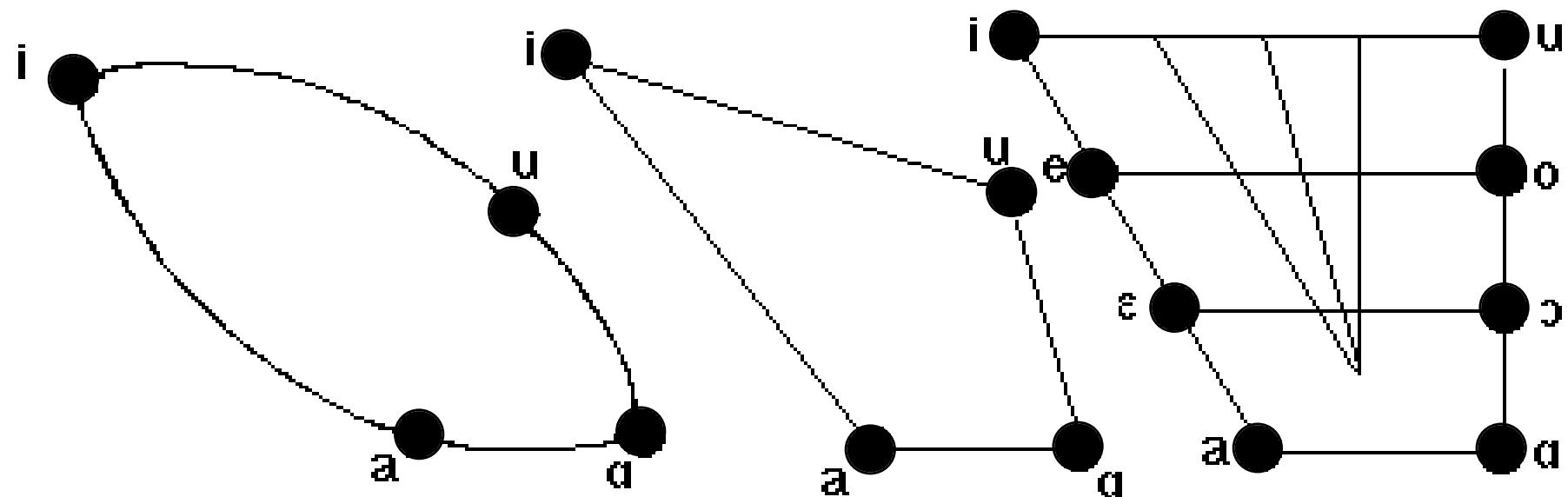
- Bergslands grammatikker snakker om **lyse og mørke vokaler og konsonanter**, og om **lys og mørk omlyd**.
- **Lys og mørk** er auditory termer som viser til hørselsinntrykk eller klangfarge

«Lyst» og «mørkt» hørselsinntrykk – hvordan skapes det?

Lyse og mørke vokaler

For vokalene svarer «lys» og «mørk» til fremre eller bakre tungestilling

Lyse og mørke konsonanter

- For konsonantene svare «lys» og «mørk» til **palataliserte (i-aktige)** eller **velariserte (u-aktige)** konsonanter
- Det betyr at tungeryggen står i i-stilling eller u-stilling når konsonanten uttales, den blir **i- eller j-farget ved palatalisering** og **u- eller w-farget ved velarisering**
- Betegnelsen «lys og mørk l» er kjent fra britisk engelsk:

little

Den første l'en er «lys», den andre «mørk»

I IPA-lydskrift [l̪jɪtl̪w], i finsk-ugrisk lydskrift: /'itl̪/

Omlyd og palatalisering/velarisering

- Mens tungespissen er lett bevegelig og tillater presis artikulasjon av språklyder, er tungeryggen tregere. Vokaler kan derfor bli påvirket av nabovokalene.
- Ved **omlyd** legger tungeryggen seg nærmere stillingen til en følgende vokal.
- Ved **palatalisering** av en konsonant ligger tungeryggen langt fremme ved artikulasjonen
- Ved **velarisering** ligger tungeryggen langt bak

Omlyd og palatalisering

- Sørsamisk har en utvikling fra et system hvor omlyd av vokaler skjer samtidig med palatalisering/velarisering av konsonanter
- Også i norsk samvirker omlyd med palatalisering

Både omlyd og palatalisering i norsk

Fra urnordisk via norrønt til moderne norsk:

*kambaz → kambr → kam

*kambjan- → **kemba** → **kjemme**

Her har **j** i *kambjan påvirket a'en slik at den er skjøvet fram til en **æ**, som så har falt sammen med **e**.

Sørsamisk omlyd og palatalisering

- Vi ser både palatalisering og omlyd i ordet for ‘bok’:

*girja:

- *gjirja: (g palataliseres til gj foran i)
- [gjærja:] (i får omlyd til æ foran a)

Her har [i]-vokalen først gjort at [g] har blitt til [gj] (palatalisering). Deretter har den lave vokalen [a:] i sidestavelsen senket [i] til en lav [æ] (omlyd).

Mer palatalisering i Tännäs enn i Vefsn

(Data fra Lagercrantz' ordbøker)

LW 4694	<i>pässà</i>	WS 1695	<i>pässà</i>	bæssa 'han vasker'
LW 7850	<i>réH`kàn</i>	WS 2641	<i>dákádžé</i>	dæhkán 'lus' ill.sg. og dim.
LW 2325	<i>käj'rà</i>	WS 743	<i>Gai'rà</i>	gæjra 'den er gissen'
LW 6247	<i>sijHtè</i>	WS 2112	<i>sijte</i>	sijte 'sameby'
LW 3387	<i>l'eb'ràn</i>	WS 1077	<i>läbràn</i>	læbran 'lever' ill.sg.
LW 3695	<i>ménñà</i>	WS 1225	<i>máñjà</i>	mænnja 'svigerdatter etc.'
LW 4056	<i>néH`kere</i>	WS 1303	<i>náxkare</i>	nahkere 'søvn'

Tabell fra Lorentz 1973

Lys og mørk e [ə] (schwa)

I *Røroslappisk grammatikk* (1946:80) regner Bergsland med at vokaler setter spor på konsonanten foran gjennom hele ordet.
Eksempler:

- *goåtie* + *-stie* → *goåt̪əst̪ə* (‘ betyr palatalisert)
- *oåppa* + *-stie* → *oåpp̪əst̪ə* (‘ betyr velarisert)

-ie **palataliserer** *t* til *t̪* [t̪] og reduseres til «lys ə» ‘ə

-a **velariserer** *p* til *p̪* [p̪w] og reduseres til «mørk ə» ‘ə

Forskjellen vises foran v

Lys schwa gir **u**, ikke **o** foran v

åeruve : **åerievistie** ‘ekorn’ NOM. OG INESS. SG.

jf. **vuanove** : **vuanavistie** ‘svigermor’ NOM. OG INESS. SG.

Eller finnes ikke u i trykklett stavelse.

(Men vi skriver ikke mørk ï foran j for eksempel i **gaaltje**)

Tilsvarende forskjell ble markert for i : ï i Sámien luhkeme-gärjá

§ 5. De korte vokalene i annen stavelse er e, u og i, men disse kan være både mørke (når tegnet ' ikke står foran) og lyse (når tegnet ' står foran, jfr. § 8), f.eks.

mørke

e: giele 'språk'.

u: bealluke 'bjøllerein'.

vuanuve 'svigermor'.

i: bargim el. bargib 'jeg arbeidet'.
gáldije 'kjelde'.

lysc

'e: gæll'e 'ektemann'.

'u: oar'uve **ukorrekt**

'i: völg'im el. völg'ib 'jeg dro av
gårde'. göl'ije 'han fisker'.

Lyse og mørke domener

- Mellom trykkstavelsen og sidestavelsen (den trykklette stavelsen etter trykket) assimileres både vokaler og konsonanter
- I et «**lyst**» domene er vokaler fremre og konsonanter palataliserte, i et «**mørkt**» domene er vokalene bakre og konsonantene velariserte

Lyse og mørke domener

båetieminie /poatiemienie/ b̥oet̥iəm̥ińiə [bʷoet̥iəm̥ińiə]

båateme /poataama/ b̥oat̥əm̥ə [aʷmaʷt̥ooʷb̥]

gièle /kiela/ giēl̥ə [aʷlai̯g̥]

gyhtsele /kihcul/ guhc̥əl̥ə [g̥uhtsəl̥g̥]

Lys og mørk e i andre stavelse gir ulik omlyd i første stavelse

“lys e i annen stavelse (...) medfører «lys omlyd», dvs. lyse og høye vokaler i første stavelse.”

“en oe i annen stavelse (...) kan skifte med en mørk e som medfører «mørk omlyd», dvs. mørke vokaler med lepperunding i første stavelse”

(Bergsland 1994:32)

Attributiv *-ⁱes* har lys omlyd
Predikativ *-^uehke* har mørk omlyd

<i>tjeehpes</i>	<i>tjååhpehke</i>	‘svart’
<i>veelkes</i>	<i>vyölkehke</i>	‘hvit’
<i>rööpses</i>	<i>rååpsehke</i>	‘rød’
<i>viskes</i>	<i>vyskehke</i>	‘gul’
<i>söökes</i>	<i>sååkehke</i>	‘tykk, tett’
<i>njeerpes</i>	<i>njåårpehke</i>	‘tynn, glissen’
<i>geehpes</i>	<i>gyöhpehke</i>	‘lett’
<i>leevles (lievles) el. löövles</i>	<i>lyövlehke</i>	‘tung’
(Bergsland 1994:116)		

Omlyd og vokalreduksjon

- Ved reduksjon oppstår en vokal uten artikulasjonssted (schwa)
- Den herreløse egenskapen fremre ([coronal]) vises på konsonanten og vokalen foran.

/poat*ie*-teh/ → poat*ə*-təh → po*ɛtj*əth → po*ɛt*əth

[coronal]

Omlyd ga nye fonemer

- Omlyd innebærer at vokalkvaliteten i stavelsen etter trykkstavelsen (sidestavelsen) påvirker vokalen i trykkstavelsen. Dermed kan forskjellen i trykkstavelsen fonemiseres, og forskjellen i sidestavelsen blir mindre viktig. Denne vokalen kan derfor reduseres.
- Denne utviklingen har skjedd både i norsk og sørsamisk. Det er interessant at konsonantene også assimileres i sørsamisk.
- Spørsmålet er nå om samisk utvikler seg som norsk, dvs. at forskjellene i de trykkløse stavelsene blir mindre og faller bort. Det er også tenkelig at det store vokalinventaret i de trykksterke stavelsene vil reduseres.

Norsk fikk flere vokalfonem

- Germanske språk fikk nye vokaler ved omlyd
- Urnordisk hadde bare fem vokaler /i/, /e/, /a/, /o/ og /u/.
- Norrønt fikk tre nye vokaler /æ/, /ø/, /å/

bok - bøker

urn. *bo:kz > norr. bók ‘bok’

urn. *bo:kiz > norr. /bø:kr/ ‘bøker’

Vokalene i nordsamisk

i	u	ie	uo
e	o	ea	oa
a		aa	

Vokalene i sørsamisk skriftspråk

i u ī o

ie īe ue oe

e

ee öö åå

ea ua åe åa

ä a å

ae aa

Hvordan skrive sørsamisk?

Bergsland markerte tidligere palatalisering og velarisering i hele ordet

*Frurg.ə dân štuorə jüktie ji' məl.əm bâlda⁵. Dillie ji' məl.ə
bâksa [uhčə] bijth jih juok.ədə nüppədə l.ättədə jih guælan so
de ga uhčəb.ə šittəjh. Dillie n'imtie dâm frurg.ə dân uhčə šittə-
jājja.*

E. J. 12 aug. 1943.

Fra Bergsland *Røros-samiske tekster*

Problemene med å lage rettskrivning

- Hasselbrink og Bergsland var strukturalister, men de hadde en idealisert modell for palatalisering/velarisering, basert på språkhistorie
- Konsonanter er (potensielt) palataliserte foran fremre vokal, velariserte foran bakre vokal.
- Non-uniqueness hos Hasselbrink: Er det da konsonantene eller vokalene som bærer de fonemiske forskjellene?

Skal forskjellen lys og mørk schwa vises?

- I tidligere forsøk på å lage en rettskrivning ble lys og mørk tidligere vist både på trykksterke og trykklette vokaler. Nå vises forskjellen først og fremst på trykksterke stavelser

Bergsland & Hasselbrink	'buss'	'blåser'
	buss'e	busse
Bergsland & Bull	busse	bosse

- Spørsmålet er om denne endringen også viser en utvikling fra eldre til yngre språk. Er det en generasjonsforskjell og/eller en dialektforskjell?

Hasselbrinks ordbok merker også sidestavelsen

Bergsland
Røros-lappisk
galəjh : fałəjh

Hasselbrink
Wörterbuch
gaal’edh : faaledh

jiŕəd’ən : jirrəm-ə

jirr’eden : jirremē

jijt’əjh : šijtəjh

boåt’əjh : goåtəjh

jawŕəst’ə : fawrəb-ə

Bergsland & Bull

gæledh : faaledh ‘vade, vasse’ : ‘tilby’

‘i morgen’ : ‘marg(bein)’

jirreden : jirreme

‘komme til syne’ : ‘ville’

jijhtedh : sijhtedh

‘komme’ : ‘beite’

båetedh : gåatodh

‘fra sjøen’ : ‘vandrere’

Bergsland & Bull har flyttet alle forskjellene til første stavelse

nöödtedh 'nå'

böörhkedh 'slite av'

skerrehte 'skurrer'

fehkiehtidh 'bråvåkne'

lehkie 'halvpart'

slööptjedh 'flekke, splitte opp'

möökedh 'letne (regnbyge)'

dööhki 'flokk' gen.pl.

rehkere 'høvel'

stehtjie 'en ben og stiv en'

njöörkedh 'gjøre et hopp'

byögkedh 'vindtørkes'

skærrehke 'vill, ustyrlig'

færras 'som eier'

læhka (læhkoe) 'lykke'

slyöhpedh 'slippe'

myödteme 'har forgått seg'

dyöötedh 'bli presset ned'

ræhka 'mislykket kastrat'

stæhka 'alen'

nöttəjh : nörgəjh

börkəjh : bökkəjh

škärrətə : škärrəkə

fähkietijt : f'ärras

lähkie : l'ähka

šlopčəjh : šl'öhpəjh

m'ökəjh : m'öttəmə

döhkəj : döttəj

rähkəré : rähka

stähcie : štähka

Skriftspråket i dag

- Rettskrivningen viser et uvanlig stort vokalsystem
- På et mer abstrakt nivå er det ikke så mange vokalfonemer
- Fonemikerne har prøvd flere måter å markere fonemforskjellene
- Resultatet er et skriftspråk som står nær fonetikken, skrevet med bokstaver som er kjente fra norsk og svensk
- Med tiden ser det ut til at palatalisering og motsetningene i de trykklette stavelsene blir mindre viktig. Spørsmålet er om det også skjer sammenfall av forskjellene i trykkstavelsen.

Sammenfatning

- Sørsamisk viser utstrakt assimilasjon mellom konsonanter og vokaler.
- De underliggende fonemene uttrykkes over lengre domener
- Det er interessant for studiet av omlyd og i andre språk
- Som i germanske språk har trykksterke vokaler overtatt egenskaper fra den trykklette nabostavelsen. Den trykklette stavelsen har i mange tilfeller så blitt redusert til schwa.

Gæjhtoe mov åvteste!